

Marco Dorigo

Univerza v Trstu, Trst

DOI: 10.4312/SSJLK.60.83-89

Sociolingvistični okvir in tolmači v italijanskih fašističnih koncentracijskih taboriščih za jugoslovanske civiliste (1941–1943)

Prispevek, ki je nastal na podlagi doktorske disertacije, obravnava jezikovno situacijo v italijanskih fašističnih taboriščih za jugoslovanske civiliste, predvsem sociolingvistični okvir in položaj tolmača v njih. Taborišča je ustanovila fašistična Italija, delovala so med letoma 1941 in 1943. Raziskava je zastavljena interdisciplinarno, vključuje sociolingvistično perspektivo in prevodoslovje, pri čemer je upoštevan splošni zgodovinski kontekst. Disertacija, ki jo v razpravi na kratko predstavljam, je prva sociolingvistična študija o italijanskih koncentracijskih taboriščih za jugoslovanske civiliste in o tamkajšnjih tolmačih. Delo, za zdaj le v italijanskem jeziku, predstavlja spodbudo za večje zavedanje o zločinih, ki jih je storil italijanski fašizem nad slovenskimi in hrvaškimi civilisti v času okupacije.

fašistična taborišča, fašizem, Jugoslavija, druga svetovna vojna, internacija

This article is based on a doctoral dissertation, and it discusses the linguistic situation in the Italian Fascist camps for Yugoslav civilians, especially the sociolinguistic framework and status of interpreters in them. These camps established by Fascist Italy operated from 1941 to 1943. The study presented is interdisciplinary in nature, combining a sociolinguistic perspective with translation studies, and taking into account the general historical context. The dissertation, which is briefly presented, is the first sociolinguistic study of Italian concentration camps for Yugoslav civilians and of their interpreters. The work, currently only in Italian, promotes a greater awareness of the crimes committed by the Italian Fascist regime against Slovenian and Croatian civilians during Italy's annexation of Slovenia and Croatia.

Fascist camps, Fascism, Yugoslavia, Second World War, internment

Uvod

Doktorska disertacija,¹ ki jo predstavljam v prispevku, analizira sociolingvistični okvir in položaj tolmačev v italijanskih fašističnih koncentracijskih taboriščih za jugoslovanske civiliste (1941–1943). Skozi analizo gradiva v italijanskem, slovenskem, hrvaškem in srbskem jeziku predstavlja delo prvo sociolingvistično in prevodoslovno študijo o italijanskih fašističnih koncentracijskih taboriščih, in sicer tistih za jugoslovanske civiliste, nastalih po italijanski zasedbi Kraljevine Jugoslavije.

1 Disertacija je bila napisana s pomočjo mentorice prof. Goranke Rocco (Univerza v Ferrari), somentorja prof. Carla Spartaca Capogreca (Univerza v Kalabriji) in somentorice prof. Aleksandre Ščukanec (Univerza v Zagrebu). Zagovor je bil junija 2023 na Univerzi v Vidmu.

Aprila leta 1941 so sile osi, med katerimi je bila tudi Kraljevina Italija, napadle Jugoslavijo. Italijanska vojska je zasedla naslednja območja: Notranjsko z Ljubljano, Dolenjsko, Kočevje, Gorski kotar, del Kvarnerja, del Dalmacije z otoki, Črno goro, Sandžak, del Kosova in Metohije ter današnje Severne Makedonije. Zadnji področji sta bili pripojeni Albaniji, ki je bila tedaj pod italijansko zasedbo (Capogreco 2004; Goddi 2016).

Za civilno prebivalstvo okupiranih ozemelj je Italija odprla koncentracijska taborišča s posebnimi značilnostmi, in sicer na obali ali na otokih Hrvaške in Črne gore, v Albaniji ter v severovzhodni in osrednji Italiji. Največji koncentracijski taborišči sta bili na otoku Rab (Kvarner) in v Gonarsu (Furlanija) (Capogreco 2004; Goddi 2016: 172–173). Čeprav natančnih podatkov o interniranih civilistih ni, je po ocenah nekaterih zgodovinarjev (Capogreco 2004; Milak 1986: 170; Terzić 1982: 608) to število blizu 100.000; med njimi so bili številni otroci, ženske in starejši. Taboriščniki so bili pretežno civilisti iz Slovenije, Gorskega kotarja, Dalmacije in Črne gore (Capogreco 2004; Milak 1986: 170; Terzić 1982: 608).

Koncentracijska taborišča so bila obdana z bodečo žico. Interniranci niso delali, temveč so bili nedejavni in so živeli v obupnih razmerah, predvsem glede higiene, oblačil in dnevnega vnosa kalorij. Največji problem je bil pomanjkanje hrane, saj količine niso zadostovale za ohranitev telesne teže in osebnega zdravja. Ljudje so umirali od lakote, zaradi prenizke temperature ali raznih bolezni (Lorentini 2019: 19; Becherelli, Formiconi 2015: 151; Walston 1997: 2).

V italijanski javnosti je zelo malo zavedanja o tem, da so obstajala koncentracijska taborišča, namenjena civilistom, ki si jih je izmislil in jih organiziral italijanski fašizem brez vpliva nacistične Nemčije. Prav tako ni zavedanja o zločinih, ki jih je storil italijanski fašizem zunaj meja Italije. Zato doktorska disertacija ne predstavlja le dela o sociolingvistiki in tolmačih, ampak stremi tudi h krepitvi zavedanja teh zločinov v italijanski kolektivni zavesti, ki na splošno ni posebno nagnjena k samokritiki in rada goji stereotip »dobrega Italijana«.

Teme, na katere se je delo osredotočilo, so povezane predvsem s komunikacijo. V nasprotju s sociolingvističnimi vidiki nacističnih koncentracijskih taborišč in vlogo tolmačev v njih namreč sociolingvistični vidiki in tolmači v italijanskih fašističnih taboriščih doslej še nikoli niso bili predmet znanstvenega raziskovanja. Poleg splošne zgodovine italijanskih fašističnih koncentracijskih taborišč se je delo ukvarjalo s tematiko s povsem nove perspektive, in sicer sociolingvistične in tolmačeslovne, in tako predstavlja prispevek k širšemu in globljemu razumevanju realnosti italijanskih koncentracijskih taborišč in družbenih dinamik v njih. Cilji raziskave so bili opredelitev sociolingvističnega okvira v koncentracijskih taboriščih, opis *lageržargona* oziroma jezika, ki so ga uporabljali taboriščniki, in predstavitev podobe tolmača z več vidikov.

Viri, metode in zgradba

V okviru raziskave so bili najprej analizirani primarni viri. To so bili spomini nekdanjih internirancev v pisni (avtobiografije, članki ...) ali ustni obliki (intervjuji), korespondenca v

taborišča in iz njih, politično in informativno gradivo, ki so ga zaporniki sami izdelali med internacijo, vojaški dokumenti italijanske kraljeve vojske in notranja poročila katoliških škofov in apostolskega nuncija v Italiji.

Klasifikacija virov se je v mnogih primerih izkazala za zapleteno, saj številni spomini ne spadajo v noben poseben besedilni žanr. Zato sem se odločil, da sem nekatere eseje, ki so jih napisale skupine nekdanjih taboriščnikov, razvrstil med primarne vire in ne v kategorijo zgodovinskih esejev. Ta gradiva, napisana s pedagoškim namenom, so izključno plod spomina majhne skupine internirancev in zato nimajo potrebne distance od dejstev, ki bi lahko zagotovila znanstveno objektivnost. Za raziskavo je bilo treba prebrati in poslušati veliko spominov, v katerih se jeziku in tolmačem namenja zelo malo pozornosti. Znotraj najrazličnejših glasov in perspektiv, izraženih v italijanskem, slovenskem, hrvaškem in srbskem jeziku, je bilo treba poiskati rdečo nit za pridobitev redkih informacij, ki so bile pogosto nepopolne ali pa so avtorji spominov o njih poročali mimogrede.

Pri izbiri primarnih virov je bila posebna pozornost namenjena različnim političnim orientacijam avtorjev. Poleg tega, da so v analizo vključeni spomini nekdanjih internirancev in vojaški dokumenti italijanske kraljeve vojske ter poročila o koncentracijskih taboriščih, ki so jih napisali visoki predstavniki Katoliške cerkve, so med jugoslovanskimi civilisti, ki so napisali spomine, prisotni tudi ljudje različnih političnih idej in verskih prepričanj. Da bi razumeli različne perspektive in dobili uravnoteženo celostno sliko, sem upošteval tudi spomine odkrito katoliških ali protikomunističnih internirancev, nekateri med njimi so bili pozneje pripadniki slovenske skupnosti v Latinski Ameriki. Pristop je temeljil na konceptih, kot so jezikovna biografija in pripovedni intervjuji, pri čemer je bila posebna pozornost namenjena *sivi coni* odgovornosti in razmerju moči med ljudmi, ki so bili vključeni v komunikacijo v koncentracijskih taboriščih.

Po analizi primarnih virov in metod sem v disertaciji analiziral razglednici Ljudevita Tavčarja in intervjuje, ki sem jih opravil z Dušanom Bibrom (2019) in Borisom Pahorjem (2020) ter s Slavkom Malnarjem (2022). Sledil je podroben zgodovinski pregled, ki je temeljnega pomena za analizo gradiva, vključno z opisom posameznih koncentracijskih taborišč za jugoslovanske civiliste. Nato sem raziskoval sociolingvistično situacijo, skupaj s socialno analizo italijanskih vojakov in jugoslovanskih internirancev, vprašanjem jezikovne ovire med obema kategorijama ter vertikalnimi in horizontalnimi dimenzijami jezikovne izmenjave. Posebna pozornost je bila namenjena rabi jezika internirancev oziroma *lageržargonu* in, kolikor je bilo mogoče, tudi vojakov italijanske kraljeve vojske. Z obravnavo teme poezij, ki so jih recitali, in pesmi, ki so jih skupaj peli interniranci, sem se osredotočil na kulturno življenje v koncentracijskih taboriščih in na dejavnosti, tudi politične, ki so jih zaporniki izvajali, da bi si skrajšali čas. Nato sem analiziral spomine taboriščnikov, ki se nanašajo na obiske apostolskega nuncija v Italiji monsinjorja Borgonginija Duce v taboriščih.

Druga polovica disertacije je bila posvečena analizi podobe tolmača. Najprej sem opisal potrebe po tolmačih, ki so v taboriščih govorili tako italijanski kot slovenski ali hrvaški

jezik. Nato sem se ukvarjal z različnimi načini izbire tolmačev, z različnimi kategorijami ljudi, izbranih za to vlogo, in z znanji, ki jih je od njih zahtevala taboriščna uprava. V nadaljevanju sem se osredotočil na metode tolmačenja in na različne naloge, ki so jih tolmači morali opraviti poleg tolmačenja. Posebno pozornost sem namenil dinamiki moči, v katero je bil vključen tolmač, z različnimi etičnimi posledicami. V svoji disertaciji sem se osredotočil na koncept *sive cone* in na to, kako so drugi interniranci dojemali ljudi, ki so bili zaradi svojih dolžnosti in privilegijev v vmesnem položaju med zaporniki in oblastmi, npr. tolmače.

Na koncu raziskave je bilo predstavljenih 24 tolmačev, omenjenih v spominih ali v arhivskem gradivu.

Rezultati

Tolmače v italijanskih fašističnih taboriščih za jugoslovanske civiliste lahko razdelimo v tri kategorije: jugoslovanski interniranci (pogosto intelektualci iz Ljubljane ali Slovenci in Hrvati iz Primorske in Istre, ki so se zaradi italijanskega fašizma izselili v Kraljevino Jugoslavijo, ali ljudje iz obalnih območij Hrvaške in Črne gore, kjer je bil prisoten kulturni vpliv Benetk), vojaki italijanske kraljeve vojske (po navadi Slovenci in Hrvati s Primorske in iz Istre, izbrani za ta namen) in duhovniki, v tem primeru tudi Slovenci in Hrvati s Primorske in iz Istre, ki so v italijanski kraljevi vojski delali kot vojaški kaplani.

Študija kaže, da so bile situacije neravnovesja moči, v katerih so se znašli tolmači, v marsičem podobne tistim, ki so bile opisane v nekaterih nacističnih koncentracijskih taboriščih. Osebnosti odločitve in vedenje posameznikov pogosto niso bile toliko rezultat svobodne volje, temveč pogojene s strahom zase, za svoje bližnje ali z željo, da bi pomagali internirancem. Bili so tudi primeri tolmačev, ki so svoj položaj zlorabljali za osebno korist.

Analiza prinaša spoznanja, da je bila taboriščniška družba jasno razdeljena med jugoslovanske internirance in italijanske vojake. Vertikalna dimenzija (taboriščna uprava – interniranci) kaže slabo komunikacijo, zaznamovano z nasiljem in zatiranjem, horizontalna dimenzija (med interniranci) pa je zaznamovana s sobivanjem različnih slovanskih jezikovnih skupin in njihove močne notranje razdrobljenosti glede na geografsko pripadnost, izobrazbo, družbeni sloj, politične ideje in versko pripadnost.

Lageržargon, tj. jezik, ki so ga uporabljali interniranci, odraža situacijo zaprtega prostora, negotovosti in velikega fizičnega trpljenja. Vpliv italijanščine na jezik internirancev je omejen na sposojenke, včasih fonetično prilagojene, ki se nanašajo na nujne potrebe preživetja v taborišču, na vsakdanje predmete in kraje ter na vojaške položaje in druge osebnosti znotraj koncentracijskega taborišča. Interniranci so tako v svojem kot v italijanskem jeziku ustvarjali krajevna imena, vzdevke in etnonime, ki jih navdihujejo ironija, sarkazem, evfemizmi in besedne igre. Jezik, ki so ga uporabljali vojaki italijanske kraljeve vojske v komunikaciji z interniranci, je težko rekonstruirati. Spomini omenjajo predvsem žalitve, ki so bile usmerjene proti slovenskim, hrvaškim in srbskim taboriščnikom, ter kažejo na verbalno nasilje.

Iz spominov izhaja, da so bile pesmi, ki so jih peli interniranci, neredko bojne ali partizanske pesmi. Relativna strpnost italijanskih vojakov je bila posledica dejstva, da po navadi niso razumeli jezika zapornikov, zato navadno niso mogli razumeti besedila pesmi. Precejšnja razlika je med vsebino poročil, ki jih je med obiskom taborišč pripravil apostolski nuncij v Italiji monsijor Borgongini Duca, in spomini nekdanjih internirancev, med katerimi so bili številni katoliške vere. Jasno je precejšnje pomanjkanje razumevanja resnosti položaja internirancev s strani nuncija, predvsem zaradi nenehnega poskusa vojaških uprav, da bi ob obisku nuncija koncentracijskemu taborišču dali videz normalnosti.

Raziskava je, kar zadeva spomine nekdanjih taboriščnikov, temeljila predvsem na slovenskih in v manjši meri hrvaških ter črnogorskih virih. Koncentracijski taborišči, na kateri se je analiza najbolj osredotočila, sta taborišči na Rabu in v Gonarsu, v manjši meri pa so bila vključena tudi taborišča v Padovi, Trevisu, Viscu, Renicciju in Klosu (Albanija). Za prihodnje sociolingvistične raziskave in raziskave o vlogi tolmačev v italijanskih fašističnih taboriščih za jugoslovanske civiliste bi bilo možno razširiti perspektivo na večje število virov iz Hrvaške in predvsem iz Črne gore, zlasti glede taborišč v Albaniji. Do danes je namreč zelo malo znanega o fašističnih koncentracijskih taboriščih za jugoslovanske civiliste v Albaniji. Dolgo obdobje komunistične diktature je skupaj z desetletja trajajočo mednarodno izolacijo države zagotovo zmanjšalo možnosti raziskovalcev, ki jih odvrča tudi slaba sistematizacija in digitalizacija arhivskega gradiva. Poglobljena študija italijanskih taborišč na albanskem ozemlju bi pomembno prispevala k celoviti analizi italijanskega fašističnega sistema koncentracijskih taborišč za jugoslovanske civiliste.

Zaključek

Raziskava je orisala sociolingvistični okvir italijanskih koncentracijskih taborišč, v katerih so bili jugoslovanski interniranci sestradani in prisiljeni v brezdolje. Taboriščniki so se spontano razdelili v različne skupine glede na narodnost, geografsko poreklo, družbeni sloj, verska čustva in politične ideje. Disertacija je pokazala obstoj specifične jezikovne variante s strani internirancev oziroma *lageržargona*, za katerega je poleg sposojenk iz italijanščine, povezanih s praktičnimi vidiki vsakdanjega življenja, značilna prisotnost etnonimov, toponimov in vzdevkov, ki so pogosto bili ironični in sarkastični.

Glede tolmačev je delo pokazalo, da so bili izbrani med interniranci in vojaki, občasno pa so tolmačili tudi vojaški kaplani. Njihova vloga posrednikov v službi taboriščne uprave jih je pogosto postavila v težak položaj, v katerem pravila poklicne etike niso več veljala.

Raziskava poudarja pomen analize zgodovinskih dogodkov z več vidikov. Različne perspektive prispevajo k širjenju znanja in nazadnje h globljemu razumevanju dogodkov. Italijanska fašistična koncentracijska taborišča za jugoslovanske civiliste predstavljajo še vedno malo poznano poglavje iz zgodovine in skupne zavesti Italijanov, družbe, ki se še dandanes s težavo spominja svoje preteklosti. S sociolingvističnim in prevajalskim pristopom je bil

cilj disertacije večja ozaveščenost o zločinih, ki jih je italijanski fašistični režim zagrešil nad civilnim prebivalstvom slovanskega rodu med italijansko okupacijo Jugoslavije.

Literatura

- BADURINA, Natka, 2019: Pamćenje talijanskih logora iz Drugoga svjetskog rata: od pamćenja straha do straha od pamćenja. Natka Badurina, Una Bauer, Jelena Marković (ur.): *Naracije straha*. Zagreb: Leykam international, Institut za etnologiju i folkloristiku.
- BRATKO, Ivan, 1974: *Teleskop*. Ljubljana: Mladinska knjiga.
- BRENK, France, 1980: Spomin na Višek-Visco. *Borec* 31/3. 105–111.
- BREZOVAR, Milan (ur.), 1960: *Okupatorjevi zapori in taborišča*. Ljubljana: Muzej narodne osvoboditve.
- BRISTOT, Paola (ur.), 2016: *Album 1942–43. I disegni del campo di concentramento di Gonars (Ud)*. Gonars: Viva Comix, Gaspari editore.
- BRODARIČ, Rezka, 1954: Trpljenja polno leto 1942. *Dolenjski list* 5/13–18.
- CAPOGRECO, Carlo Spartaco, 2004: *I campi del duce. L'internamento civile nell'Italia fascista (1940–1943)*. Torino: Einaudi.
- CASTALDO, Giovanni (ur.), 2020: *L'archivio della nunziatura apostolica in Italia. II (1939–1953). Inventario*. Città del Vaticano: Archivio Apostolico Vaticano.
- CIROI, Francesca, SCHIFFO, Annalisa, 2018: *Memorie della nostra gente. Il campo di concentramento fascista per internati jugoslavi di Gonars (1942–1943)*. Udine: La Nuova Base.
- DALLA COSTA, Ivo, 1988: *Monigo: un campo di concentramento per slavi. Luglio 1942–settembre 1943*. Treviso: ISTRESCO.
- DIZDAR, Zdravko, 2005: Italian Policies toward Croats in Occupied Territories during the Second World War. *Review of Croatian History* 1. 179–210.
- DORIGO, Marco, 2020: I campi di concentramento italiani per civili jugoslavi da una prospettiva sociolinguistica: il plurilinguismo e gli interpreti. Neža Kočnik, Lucija Mandić, Rok Mrvič (ur.): *Zgodnji novi vek in njegova dediščina v slovanskem prostoru. 8. simpozij mladih slavistov*. Ljubljana: Študentska sekcija Zveze društev Slavistično društvo Slovenije. 167–180.
- DORIGO, Marco, 2023: *Il quadro sociolinguistico e la figura dell'interprete nei campi di concentramento fascisti per civili jugoslavi (1941–1943)*. Doktorska disertacija. Udine: Università degli Studi di Udine, Università degli Studi di Trieste.
- DRENOVEC, France, KOMAN, Manica, PAKIŽ, Silverij, POTOČNIK, France, WINKLER, Venceslav, ZDEŠAR, Henrik (ur.), 1953: *Rabski zbornik*. Ljubljana: Glavni odbor Zveze borcev NOV Slovenije.
- DROBNIČ, Zlata, 1966: Iz rabskega dnevnika. *Borec* 37/4. 345–348.
- FERENC, Tone, 2000: *Rab – Arbe – Arbissima. Confinamenti-rastrellamenti-internamenti nella Provincia di Lubiana 1941–1943. Documenti*. Ljubljana: Društvo piscev NOB in Institut za novejšo zgodovino.
- FILIPIČ, France, 1966: *Z očmi, zazrtimi v svobodo*. Ljubljana: Založba Borec.
- GERK, Stana, KRIŽNAR, Ivka, RAVNIKAR-PODBEVŠEK, Štefanija (ur.), 1970: *Slovenke v narodnoosvobodilnem boju, I. Zbornik dokumentov, člankov in spominov*. Ljubljana: Založba Borec.
- GERLANC, Bogomil (ur.), 1953: *Mladi rod Kočevske proti okupatorju*. Ljubljana: Mladinska knjiga.
- GODDI, Federico, 2016: *Fronte Montenegro. L'occupazione militare italiana 1941–1943*. Gorizia: Leg edizioni.
- GOMBAČ, Boris, GOMBAČ, Metka, 2013: *Trpljenje otrok v vojni. Sedemdeset let po zaprtju italijanskih taborišč*. Ljubljana: Mladinska knjiga.
- GRBELJA, Josip, 2004: *Talijanski genocid u Dalmaciji. Konclogor Molat*. Zagreb: Udruga logoraša antifašista u talijanskom Koncentracijskom logoru Molat.
- GULIČ, Ivan, 2010: Številka/Numero 141451. *Glasnik Slovenskega kulturnega društva Tabor – Knjižnice »Pinko Tomažič in tovariši«* 2010/98.
- I campi fascisti – Dalle guerre in Africa alla Repubblica di Salò*. <https://campifascisti.it/> (dostop 10. 11. 2022)

- JANEŽ, Herman, 2003: *Koncentracijsko taborišče Kampor na otoku Rabu, 1942–1943*. Ljubljana: Koordinacijski odbor žrtev nacifašističnega nasilja GO ZZB NOB Slovenije.
- JEVNIKAR, Ivo, TOTTOLI, Apollonio (ur.), 2009: *Un campo di concentramento e la carità di un frate*. Padova: Edizioni Padova-Chiesanuova.
- JEZERNIK, Božidar, 1983: *Boj za obstanek. O življenju Slovencev v italijanskih koncentracijskih taboriščih*. Ljubljana: Založba Borec.
- JURCA, Branka, 1945: *Pod bičem. Podobe iz taborišč*. Ljubljana: Naša žena.
- JUVAN, Manca, PETEJAN, Saša, STRLE, Urška (ur.), 2016: *Guardians of the Spoon*. Ljubljana: Založba ZRC; Inštitut za kulturne in spominske študije.
- KERSEVAN, Alessandra, 2003: *Un campo di concentramento fascista. Gonars 1942–1943*. Udine: Kappa Vu.
- KOCIPER, Stanko, 1996: *Kar sem živel*. Ljubljana: Mladinska knjiga.
- KOVAČIČ, Ivan, 1998: *Kampor 1942.–1943. Hrvati, Slovenci i Židovi u koncentracijskom logoru Kampor na otoku Rabu*. Rijeka: Adamić.
- KOZAK, Juš, 1993: Lesena žlica: roman iz časov fašistične okupacije. Prvi del. *Zbrana dela slovenskih pesnikov in pisateljev*. Ljubljana: Državna založba Slovenije.
- LORENTINI, Giuseppe, 2019: *Lozio coatto. Storia sociale del campo di concentramento fascista di Casoli (1940–1944)*. Verona: Ombre corte.
- MALNAR, Slavko, 2011: *Izgnubljeno djetinjstvo*. Tršće: Ogranak Matice hrvatske u Čabru.
- MARTINČIČ, Jože, 1978: *Beg iz Gonarsa*. Ljubljana: Založba Borec.
- MENEGHETTI, Francesca, 2012: *Di là del muro. Il campo di concentramento di Treviso (1942–1943)*. Treviso: Istresco.
- MIKULETIČ, Fortunat, 1974: *Internatitit*. Gorica: Goriška Mohorjeva družba.
- MILAK, Enes, 1986: Jugosloveni u koncentracionim logorima i zatvorima fašističke Italije u toku Drugog svet-skog rata. *Istorija 20. veka* 1–2. 155–172.
- MOHORIČ, Milena, 1946: *Motivi z Raba: zbirka feljtonov*. Ljubljana: Slovenski knjižni zavod.
- NOVAK, Zdravko, 1959: Šotor številka 216. *Zbornik svobodne Slovenije 1960*. 105–107.
- PAHOR VERRI, Nadia (ur.), 1993: *Oltre il filo. Storia del campo di internamento di Gonars 1941–1943*. Udine: Comune di Gonars-Arti Grafiche Friulane.
- PODKRAJŠEK, Božo, 1946: Božič v taborišču Renicci. *Ljudski tednik* 1/48. 9.
- POTOČNIK, Franc, 1951: *Žice, morje in gozdovi*. Ljubljana: Slovenski knjižni zavod.
- POTOČNIK, Franc, 1975: *Koncentracijsko taborišče Rab*. Koper: Lipa.
- RABIČ, Rafael, 1969: Rab – taborišče smrti. *Zbornik svobodne Slovenije 1970*. 67–79.
- SAMSA, Mara, 1951: Le drobce našega rabskega trpljenja. *Primorski dnevnik* 6/205. 3.
- ŠPRINGER, Jakob, 1961: Smrt na Rabu. *Dolenjski list* 12/4–13.
- ŠUŠTERŠIČ, France, 1977: *Trg lakote*. Ljubljana: Založba Borec.
- TRŠAR, Marijan, 2000: *Dotik smrti*. Ljubljana: Nova revija.
- TRŠAR, Marijan, 2007: *Likovna pričevanja. Gonars, Teharje, Moj holokavst*. Ljubljana: Zavod sv. Stanislava.
- TRYUK, Małgorzata, 2015: *On Ethics and Interpreters*. Frankfurt am Main: Peter Lang GmbH.
- United States Holocaust Memorial Museum: The Jeff and Toby Herr Oral History Archive*. [https://collections.ushmm.org/search/?f\[special_collection\]\[\]=The+Jeff+and+Toby+Herr+Oral+History+Archive](https://collections.ushmm.org/search/?f[special_collection][]=The+Jeff+and+Toby+Herr+Oral+History+Archive) (dostop 20. 12. 2022)
- VRATUŠA, Anton, 1998: *Iz verig v svobodo. Rabska brigada*. Ljubljana: Društvo piscev zgodovine NOB Slovenije.
- VUJOVIČ GAVROŠ, Vlado, 1983: *Klos. Hronika o konclogoru Klos u Albaniji 1941–1942*. Opatija: Otokar Keršovani - Rijeka.
- WALSTON, James, 1997: History and Memory of the Italian Concentration Camps. *The Historical Journal* 40/1. 169–183.